

חמדעת

כתב עת רב-תחומי

כרך י

עורכים

ד"ר אסתר אזולאי

ד"ר ישעיהו בן-פזי

חמדת הדרום
מכללה אקדמית לחינוך
HEMDAT HADAROM
College of Education

שני דגמים של משיח – התפתחות במחשבת הרמב"ם

יעקב גוטליב

מאפייני המשיחיות המיימונית

הרמב"ם עסק בנושא המשיחיות במגוון כתבים: איגרות, פירוש המשנה, משנה תורה ומורה נבוכים.¹ אף שאין זהות מוחלטת בין הכתבים השונים ניתן לשרטט בקווים כלליים את מאפייני המשיחיות המיימונית. האידאל הדתי והפילוסופי כאחד במשנת הרמב"ם הוא ידיעת האל. גם ספרו ההלכתי של הרמב"ם "משנה תורה" מציג את ידיעת האל כבסיס שעליו מושתתת מערכת המצוות כולה והתכלית הסופית של היהדות ובכלל זה של ימות המשיח. על פי הרמב"ם, מובן מכאן כי ימות המשיח אינם התכלית של הדת היהודית אלא אמצעי בלבד. לרמב"ם גישה עקבית בעניין זה החל מפירוש המשנה.² כבר בהקדמה לפירוש המשנה קבע הרמב"ם שתכלית האדם היא "ציור המושכלות, והנכבד שבמשכלות - ציור אחדות ה', יתפאר ויתרומם, ומה שכוון בזה מן האלהיות".³ בהקדמה לפרק חלק זיהה הרמב"ם את מושג "העולם הבא" עם ההשכלה: "שלא יעכבהו מעכב בהתקיים נפשו בקיום משכלה, וזה העולם הבא".⁴ שכר הצדיקים הוא "שאותה הנפש תתענג במה שתשכיל מן הבורא".⁵ בשל קביעתו כי התכלית היא "העולם הבא" נדרש הרמב"ם להסביר את משמעותן של הבטחות השכר בתורה המתייחסות לחיים הארציים. לפי הסברו של הרמב"ם, הבטחות התורה מסייעות לעם ישראל להשיג את האידאל של העולם הבא, אך אין הן תנאי לכך. קל יותר להתרכז בידיעת האל כשהתנאים החומריים והפוליטיים נוחים. גם ימות המשיח מוסברים שם כימים שבהם יהיה קל יותר להשיג את העולם הבא:

- 1 מחקרים רבים עוסקים במשיחיות המיימונית. בסקירה הבאה נעזרתי בעיקר במאמרו של י' ליבוויץ, "הגאולה המשיחית במשנתו של הרמב"ם" בתוך **אמונה, היסטוריה וערכים**, הוצאת אקדמון ירושלים תשמ"ב, עמ' 89-101; מאמרו של אבי רביצקי "כפי כח האדם: ימות המשיח במשנת הרמב"ם", בתוך **על דעת המקום**, הוצאת כתר ירושלים 1991, עמ' 74-104 וכן בספרו של דב שוורץ, **הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים**, הוצאת אוניברסיטת בר אילן רמת גן תשס"ו (בעיקר בפרק: "גאולה אישית ונטורליזם" עמ' 46-90. בשני המקורות האחרונים ניתן למצוא הפניות רבות לספרות מחקרית בנושא. לרשימה של המקורות בכתבי הרמב"ם העוסקים במשיחיות ראה ליבוויץ, שם, עמ' 89. רשימה שלמה יותר ראה אצל רביצקי, שם, עמוד 75 הערה 1.
- 2 ראה ד' שוורץ, שם, עמ' 70.
- 3 **הקדמות הרמב"ם למשנה**, מהדורת י' שילת, הוצאת שילת-מעלה אדומים, ירושלים תשנ"ו, עמ' נז. לא אכנס במסגרת זו להשוואה בין כתבי הרמב"ם בנושא זה והאם חל שינוי בדעתו. נכתבה על כך ספרות מחקרית ענפה. אסתפק בהפניה לפרק הרביעי בספרו של דב שוורץ, **אמונה ותבונה**, הוצאת משרד הביטחון, תל אביב תשס"א, עמ' 56-68. העשרה ביבליוגרפית לפרק זה ניתן למצוא בעמ' 166-167.
- 4 **הקדמות לפירוש המשנה**, עמ' קלט.
- 5 שם, עמ' קלח.

"ובמצבים הללו ישג העולם הבא השגה חזקה. והתכלית אמנם היא העולם הבא, וכלפיה היא ההשתדלות".⁶

גם בהלכות תשובה לאחר שהרמב"ם מסביר את הבטחות התורה כאמצעי להשגת העולם הבא הוא כותב:

ומפני זה התאוו כל ישראל נביאיהם וחכמיהם ימות המלך המשיח, כדי שינוחו ממלכות הרשעה שאינה מנחת להן לישראל לעסוק בתורה ובמצוות כהוגן, וימצאו להן מרגוע וירבו בחכמה, כדי שיזכו לחיי העולם הבא.⁷

גם בהלכות משיח⁸ החותמות את ספר משנה תורה כתב הרמב"ם:

לא נתאו הנביאים והחכמים ימות המשיח לא כדי שישלטו על כל העולם, ולא כדי שירדו בגויים, ולא כדי שינשאו אותם העמים, ולא כדי לאכול ולשתות ולשמוח אלא כדי שיהיו פנויין בתורה וחכמתה, ולא יהיה להם נוגש ומבטל, כדי שיזכו לחיי העולם הבא, כמו שביארנו בהלכות תשובה. ובאותו הזמן, לא יהיה שם לא רעב ולא מלחמה ולא קנאה ותחרות שהטובה תהיה מושפעת הרבה, וכל המעדנים מצויין כעפר. ולא יהיה עסק כל העולם, אלא לדעת את ה' בלבד. ולפיכך יהיו (ישראל)⁹ חכמים גדולים, ויודעים דברים הסתומים העמוקים; וישיגו דעת בוראם כפי כוח האדם, שנאמר "כי מלאה הארץ, דעה את ה', כמים, לים מכסים" (ישעיהו יא, ט).¹⁰

כלומר האידאל הדתי הוא ידיעת האל ואין ימות המשיח אלא מסגרת ארצית חברתית ופוליטית המקלה להשיג את אידאל זה. יש להדגיש כי למרות האופי הציבורי והקולקטיבי של ימות המשיח, האידאל הדתי הוא בסופו של דבר אישי לחלוטין "יהיו לך לבדך ואין לזרים אתך" (משלי ה, יז).¹¹ על-פי הרמב"ם, נמצא כי ימות המשיח הם מסגרת של גאולה ציבורית ותכליתה גאולה אישית. הגאולה הציבורית נבנית בשתי קומות. הקומה הראשונה היא גאולה לאומית והקומה השנייה היא גאולה אוניברסלית: "ויתקן את העולם כולו לעבוד את ה' ביחד".¹² עם זאת, ימות המשיח אינם תנאי לגאולה האישית. היחיד המעולה יכול לגאול את עצמו באמצעות הדעת גם בתנאים של גלות. נמצא שעיקר הצורך בימות המשיח הוא דווקא עבור ההמון.¹³

6 שם, עמ' קלט.

7 הלכות תשובה ט, ב.

8 הכוונה להלכות מלכים פרקים יא–יב.

9 יש בעניין זה חילופי גרסות.

10 הלכות מלכים יב, ד–ה.

11 ראה **מורה נבוכים** ג, נד (מהדורת מ' שוורץ הוצאת אוניברסיטת תל-אביב תשס"ג, עמ' 673 והפניות לספרות מחקרית בהערות 29–30).

12 ראה רביצקי, שם, עמ' 80–95.

13 ראה ליבוביץ עמ' 95; רביצקי, שם, עמ' 97.

מאפיין נוסף של המשיחיות המיימונית הוא העדר מִמַד נְסִי כלשהוא. הרמב"ם דגל במשיחיות נטורליסטית ושלל את המשיחיות האפוקליפטית. הרמב"ם דגל ברעיון "עולם כמנהגו נוהג" גם בימות המשיח - הן מההיבט ולפיו אין לצפות לשינוי חוקי הטבע והן מהיבט ולפיו חוקי התורה נצחיים הם.¹⁴ וכך כתב הרמב"ם בהלכות משיח:

ועיקר הדברים, ככה הן: שהתורה הזאת אין חוקיה ומשפטיה משתנים לעולם, ולעולמי עולמים, ואין מוסיפין עליהן, ולא גורעין מהן;¹⁵ אל יעלה על הלב שבימות המשיח, ייבטל דבר ממנהגו של עולם, או יהיה שם חידוש במעשה בראשית; אלא עולם כמנהגו נוהג.¹⁶

הרמב"ם הדגיש את המחייבות ההלכתית בימות המשיח והיה ער לסכנת האנטינומיזם.¹⁷ ימות המשיח אינם פורצים את גבולות ההלכה, אינם פורצים את גבולות טבע העולם ואף לא את גבולות הטבע האנושי ובכלל זה את גבולות הידיעה האנושית.¹⁸ הגאולה כולה מתרחשת בגבולות "כוח האדם". יש להוסיף שהמשיחיות הנטורליסטית שמתאר הרמב"ם בהלכות משיח מתאימה לשיטתו הכללית של הרמב"ם והעדפתו להסברים שכליים וטבעיים כפי שהצהיר על כך באיגרת תחיית המתים:

ודע שאלו היעודים וכיוצא בהם אשר נאמר שהם משל - אין דברנו זה גזרה, שלא באתנו נבואה מה' שהודיעתנו שהוא משל, ולא מצאנו קבלה לחכמים מהנביאים שיבארו בה בחלקי אלו הדברים שהם משל, ואמנם הביאנו לזה ענין נבארהו לך, והוא, שהשתדלותנו והשתדלות כל איש תבונה מהיחידים - הפך השתדלות ההמון: שהמון אנשי התורה, הנאהב שבדברים להם והערב לסכלותם, ששימו התורה והשכל שני קצוות סותר, ויוציאו כל דבר נבדל ומפרש מן המשכל, ויאמרו שהוא מופת, ויברחו מהיות דבר על מנהג הטבע... ואנחנו נשתדל לקבץ התורה והמשכל, וננהיג הדברים כלם על סדר טבעי אפשר בכל זה...¹⁹

דמותו של המשיח, התגלותו ודרך פעולתו

בהלכות משיח הרמב"ם הקצין את המגמה הנטורליסטית וקבע כי אין לייחס אף למשיח עצמו יכולות פלאיות, וממילא רק מבחן התוצאה יקבע את זהות המשיח.

14 על הקשר בין יציבותה של ההלכה לטבעיותו של האדם העתידי ראה ד' שורץ, הערה למעלה 1, עמ' 84.

15 הלכות מלכים יא, ג.

16 שם יב, א (יש הגורסים עולם כמנהגו הולך).

17 ראה א' רביצקי, שם, עמ' 92 וההפניות בהערה 40.

18 "אין הוא מצפה לשינוי נְסִי של המציאות שיתרום להרחבה או להעמקה של 'הדעה', משום שגבולה נקבע ע"י הכושר השכלי הטבוע באדם, שהוא צלם אלהים שבו" ליבוביץ, שם, עמ' 91.

19 איגרות הרמב"ם, עמ' שס-שסא.

קביעה זו של הרמב"ם חייבה אותו להכשיר משיחים כושלים.²⁰ אפילו מי שהוגדר כבר "בחזקת משיח", אך לא השלים את המלאכה נכלל בין "מלכי בית דוד השלמים והכשרים".²¹ רק מי ש"עשה והצליח, וניצח כל האומות שסביביו, ובנה מקדש במקומו, וקיבץ נדחי ישראל - הרי זה משיח בודאי".²² עיון קביעתו של הרמב"ם מנוגדת ניגוד מוחלט לדברים שכתב באיגרת תימן. עיון מדוקדק מגלה סתירות מספר בין הלכות משיח לבין איגרת תימן בעניין דמותו של המשיח, הופעתו ודרכי פעולתו. להלן נציג את הסתירות:

1. האם המשיח יתגלה באותות ובמופתים?
נכתב קודם לכן כי בנושא זה ישנה סתירה גלויה וכולטת בין דברי הרמב"ם באיגרת תימן לבין דבריו בהלכות מלכים.

באיגרת תימן כתב הרמב"ם: "והאותות והמופתים אשר יראו על ידו יהיו ראיה על אמתת טענתו ואמתת יחושו".²³ המשיח יוכיח את טענתו שהוא משיח ה' הבא לגאול את עם ישראל ואת ייחוסו לזרע דוד ב"אותות ומופתים". את הדעה הזאת הרמב"ם עצמו שולל בתקיפות ואף בזלזול בהלכות משיח ואלה דבריו:

אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח, צריך לעשות אותות ומופתים, ומחדש דברים בעולם, או מחייה מתים, וכיוצא בדברים אלו שהטיפשים אומרים; אין הדבר כן--שהרי רבי עקיבה חכם גדול מחכמי משנה היה, והוא היה נושא כליו של בן כוזבא המלך, והוא היה אומר עליו, שהוא המלך המשיח. ודימה הוא וכל חכמי דורו שהוא המלך המשיח, עד שנהרג בעוונות; כיון שנהרג, נודע שאינו משיח, ולא שאלו ממנו חכמים, לא אות ולא מופת.²⁴

התוספת "וכיוצא בדברים אלו שהטיפשים אומרים" מופיע בכתבי יד ואינה מופיע בדפוסים הנפוצים של משנה תורה.²⁵ הסתירה בין המקורות גלויה גם בלא תוספת זו, אך מחריפה יותר בעקבות התוספת.

2. האם המשיח נביא?
באיגרת תימן הציג הרמב"ם את המשיח כנביא הגדול יותר מכל הנביאים ודרגת נבואתו קרובה לזו של משה רבנו. כך כתב: "הלא ידעת, אחי, שהמשיח נביא גדול מאד, יותר גדול מכל הנביאים אחר משה רבנו ע"ה?"²⁶ וכן בהמשך הדברים חזר

20 ראה ד' ברגר, "על תוצאותיה האירוניות של גישתו הרציונליסטית של הרמב"ם לתקופה המשיחית", *Maimonidean Studies 2 (1991), pp.1-8*; שוורץ, שם.

21 ראה א' רביצקי, שם, עמ' 93.

22 הלכות מלכים יא, ד (ההדגשה שלי).

23 **איגרות הרמב"ם**, מהדורת שילת, א, הוצאת שילת-מעלה אדומים, ירושלים תשנ"ה עמ' קנז-קנח.

24 הלכות מלכים יא, ג (ההדגשה שלי).

25 ראה מ"ע פרידמן, **הרמב"ם המשיח בתימן והשמד**, הוצאת יד יצחק בן צבי והאוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים תשס"ב, עמ' 122 והערה 159.

26 **איגרות הרמב"ם**, עמ' קנד (ההדגשה שלי).

הרמב"ם וכתב: "אמנם מעלתו - היא הגבוהה שבמעלות הנביאים והנכבדת שבהם אחר משה רבנו".²⁷ הרמב"ם נעזר בקביעה זו כדי לדחות על הסף את משחיתו של "המשיח" בתימן שאינו עונה כלל על התבחינים של נביא.

ואולם בהלכות משיח הרמב"ם אינו מזכיר כלל שהמשיח צריך להיות נביא. אין הנבואה מופיעה שם כאחד מתנאי או סימני המשיחיות. ההקשר הנבואי היחיד המוזכר בהלכות משיח הוא "רוח הקודש שתנוח עליו" כדי לייחס את הכוהנים, הלוויים ואת עם ישראל לשבטיו.²⁸ הביטוי "רוח הקודש שתנוח עליו" מחזק את ההנחה הסמויה בהלכות מלכים ולפיה אין מלך המשיח נביא ובוודאי אינו נביא קרוב למשה. הרמב"ם במורה הנבוכים חלק שני פרק מ"ה מבהיר שמי שיש לו דרגת "רוח הקודש", "אינו נחשב נביא מכלל הנביאים... ואם נקרא נביא במשך זמן מה, הרי זה בהכללה כלשהי בשל היותו קרוב לנביאים".²⁹

3. האם ייחוסו של המשיח ידוע?

על פי איגרת תימן המשיח לפני "התגלותו" יהיה אדם אנונימי ואין ייחוסו ידוע. כאמור את ייחוסו יוכיח המשיח על ידי אותות ומופתים. כעת נציג את הקטע העוסק בכך בשלמותו:

ואולם איכות עמידתו היא, **שלא יודע כלל קודם עמדו, בעוד שאינו משיח, עד שיאמר עליו שהוא בן פלוני וממשפחה פלונית**, אבל יעמוד איש לא יודע קודם הגלותו, והאותות והמפותים אשר יראו על ידו יהיו ראיה על אמתת טענתו ואמתת ייחוסו. אמר ה' יתעלה מתאר ענין זה: "הנה איש צמח שמו ומתחתיו יצמח". ואמר ישעיהו גם כן, מתאר הגלותו **מבלתי שידע לו לא אב ולא אם ולא משפחה ולא יחס ולא קרובים**, אמר "ויעל כיונק לפניו" וגו'.³⁰

דברי הרמב"ם ברורים. לפני התגלותו המשיח הוא אדם שאינו מוכר לציבור. אין ידוע מי הוריו ולאיזה משפחה הוא שייך, ולכן מטבע הדברים הוא צריך להוכיח את ייחוסו שלא כדרך הטבע.

לעומת זאת, אם נתבונן בדברי הרמב"ם בהלכות משיח נשים לב כי אף שהתנאי למשיחיות הוא שיוך המשיח לזרע בית דוד, אין הרמב"ם נדרש כלל לשאלה כיצד יוכיח המשיח את ייחוסו. נראה שהמשיח הוא דמות ממשפחה מפורסמת הידועה לציבור כשייכת לבית דוד. הרמב"ם מציג את בר כוכבא ("בן כוזבא") כאדם שראו בו חכמי ישראל דמות משיחית אף שבר כוכבא מעולם לא הוכיח את ייחוסו. כמו כן, בהמשך הדברים הרמב"ם משרטט סימני זיהוי למשיח האמתי והוא מזכיר אף

27 שם, עמ' קנה.

28 "בימי המלך המשיח, כשתתישב מלכותו ויתקבצו אליו כל ישראל, יתייחסו כולם על פיו ברוח הקודש שתנוח עליו... ובני לוי מטהר תחילה, ואומר זה מיוחס כוהן וזה מיוחס לוי, ורוחה את שאינן מיוחסין לישראל... הנה למדת שברוח הקודש מתייחסין המוחזקין, ומודיעין המיוחסים..." (הלכות מלכים יב, ג).

29 מורה נבוכים, עמ' 409.

30 איגרות הרמב"ם, עמ' קנז-קנח (ההדגשות שלי).

את היות המשיח מבית דוד, אבל אינו מסביר כיצד נדע שהוא אכן מבית דוד. ואלה דבריו:

ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בדקה, ויילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא משיח: אם עשה והצליח, וניצח כל האומות וסביביו, ובנה מקדש במקומו, וקיבץ נדחי ישראל הרי זה משיח בוודאי.³¹

אם כן, כיצד נדע שהוא אכן מבית דוד? אלא שמן הסתם מדובר באדם השייך למשפחה הידועה ומיוחסת לבית דוד כמו שושלת הנשיאים בארץ ישראל או משפחת ראש הגולה בבבל וכיוצא בזה.³²

4. האם המשיח יודע שהוא הגואל לפני הגאולה?

באיגרת תימן הרמב"ם מניח הנחה פשוטה – המשיח יודע בנבואה עוד טרם הגאולה כי הוא עתיד לגאול את עם ישראל. מתוך ההנחה הזאת מתברר כי כל המתיימר להיות משיח ואין הוא כזה הרי הוא חייב מיתה ככל נביא שקר. וכך כתב לגבי "המשיח" בתימן: "סוף דבר, שזה האיש אלו אמר זה בזדון ובזוי – היה מתחייב אצלי מיתה. אבל הקרוב אצלי, והוא האמת, שהוא נשתגע ונפסד דמיונו".³³ ואולם, אם נתבונן שוב בהלכות מלכים נוכיח כי אין המשיח יודע מבעוד מועד בנבואה שהוא עתיד לגאול את עם ישראל. לאחר שהרמב"ם כתב את תיאורו של "משיח בוודאי" הוא ממשיך וכותב:

ואם לא הצליח עד כה, או נהרג – בידוע שאינו זה שהבטיחה עליו תורה, והרי הוא ככל מלכי בית דויד השלמים הכשרים שמתו. ולא העמידו הקדוש ברוך הוא אלא לנסות בו רבים, שנאמר "ומן המשכילים ייכשלו, לצרוף בהן ולברר וללכך עד עת קץ כי עוד למועד".³⁴

כיצד ייתכן הדבר? אדם שהתחיל לפעול כמשיח ולבסוף התברר שאינו כזה מכונה בפי הרמב"ם: "והרי הוא ככל מלכי בית דוד השלמים הכשרים שמתו". וכי אדם שהתברר שאינו אלא נביא שקר נחשב מלך כשר? הרי לפי איגרת תימן, אדם כזה חייב מיתה ככל נביא שקר. אלא על כורחך שהרמב"ם בהלכות מלכים סבור שאין המשיח עצמו יודע מראש שהוא הוא המשיח.

31 הלכות מלכים יא, ד.

32 ראה י' גפני, **יהדות בבל ומוסדותיה**, מרכז זלמן שזר, ירושלים תשל"ז, עמ' 53–55. בעניין ייחוסו של בר כוכבא לבית דוד ראה א' אופנהיימר, "משיחיותו של בר כוכבא", **משיחיות ואסכטולוגיה** (עורך: צ' ברוס) הוצאת זלמן שזר ירושלים תשמ"ד עמ' 157–158 וההפניות בהערה 17.

33 **איגרות הרמב"ם**, שם, עמ' קנט–קס.

34 **משנה תורה**, הלכות מלכים, שם.

5. האם המשיח מתגלה לפתע פתאום ומפתיע או צומח מתוך העם בהדרגתיות? באיגרת תימן המשיח מופיע בפתאומיות ובאופן בלתי צפוי "וכאמרו יתעלה ופתאום יבוא אל היכלו".³⁵ לעומת זאת, בהלכות מלכים מדובר על צמיחה של אדם כמנהיג וכמצביא ועד למעמדו "בחזקת משיח", ואולי לאחר מכן גם "משיח בוודאי".

ב. פתרונות לסתירות

הפתרון הרווח בספרות המחקר לסתירות בין הלכות משיח לאיגרת תימן מתייחס לנסיבות שבהן נכתבה האיגרת, לקהל שאליה היא מתייחסת ומטרתה. כלומר את דעתו האמתית הביע הרמב"ם בהלכות מלכים, ואילו איגרת תימן נכתבה לצורך שעה. נעיין בדבריו של דוד הרטמן:

הציבור ש"איגרת תימן" מופנית אליו מובחן מן הקהל הרחב שאליה מופנות יצירותיו ההלכתיות של הרמב"ם, בהיותו שרוי בסבל ובמצוקה. ציבור סובל שונה מציבור של עשייה. הוא רואה עצמו קרבן סביל של כוחות חיצוניים. כאשר ציבור אחוז תחושה של פגיעות, הוא מאבד את בטחונו ביכולתו לשנות ביזמתו את תנאי קיומו. על רקע זה חוזר ונשנה ב"איגרת תימן" העניין של גאולה באמצעות ניסים. המשיח מוצג, אפוא, כמחולל פלאים... באמצעותו הופכת הגאולה בלתי תלויה באמצעיו ובהצלחותיו של הציבור עצמו...³⁶

חוקרים נוספים כתבו דברים דומים.³⁷ א"ש הלקין כתב שהרצאתו של הרמב"ם באיגרת תימן מתכוונת להשיג שתי מטרות:

"מאד מאד רצה הרמב"ם להרחיק מליבו של ר' יעקב ומלב בני עדתו את הייאוש שתקפם בעקב הצרות שהתרגשו והמסית הפושע, אבל בה בשעה ראה חובה לעצמו להוציא מלבם את תקוות השווא שהפיח בהם האיש שרצה להיות משיח".³⁸

35 **איגרות הרמב"ם**, שם, עמ' קנז.

36 דוד הרטמן, **מנהיגות בעיתות מצוקה - על איגרות הרמב"ם**, הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב, 1989, עמ' 121.

37 "ענין הגאולה המשיחית הוא מרכזי לאגרת תימן. גם היא חוברת בחינת הוראת-שעה, לשם מתן סעד רוחני ונפשי לעדה מישראל אשר המצור והמצוק הפיסי והרוחני הביארה לסף היאוש האמוני. מטרת האגרת מפורשת בה: לחזק ידים רפות ולאמץ ברכים כושלות (עפ"י לשון ישע' לה); והיא מושגת ע"י הצבת האמונה השלמה והבטחון המוחלט בביאת המשיח. הופעתו ופעולתו מתוארות ברוח המשך דברי הנביא: 'הנה אלהיכם נקם יבוא, גמול אלהים הוא יבוא ויושעכם'. הופעת המשיח תהיה ניצחונה של דת האמת על כזבי האלילות, הנצרות והאיסלם, וניצחוננו של עם ישראל על אויביו. בתיאורה של גאולה זו מעורבים גם סממנים אגדיים - שלא כבדרכו של הרמב"ם בכל מקום אחר וטעם הדבר גלוי לעין: להגביר במאמינים את הרושם הפסיכולוגי של החזון המשיחי" (ליבוביץ, שם, עמ' 91). ראה גם רביצקי, שם, עמ' 93-94.

38 א"ש הלקין, **איגרת תימן**, האקדמיה האמריקאית למדעי היהדות, ניו יורק תשי"ב, עמ' XXVII.

אף שמסתבר כי לרמב"ם הייתה מגמה באיגרת תימן לפאר את המשיח כדי לתת תקווה לגאולה נסית קרובה וגם כדי להוריד מן הפרק את האמונה ב"משיח התימני" עדיין קשה להסתפק בכך. וזאת מכמה נימוקים:

1. הסתירה בעניין הנבואה אינה רק בין איגרת תימן לבין משנה תורה אלא אף בתוך משנה תורה. גם בספר משנה תורה בהלכות תשובה הרמב"ם מחזיק בעמדה ולפיה המשיח נביא קרוב למשה רבנו וכותב:

לפי שבאותן הימים תרבה הדעה והחכמה והאמת - שנאמר "כי מלאה הארץ, דעה את ה'" (ישעיהו יא, ט), ונאמר "ולא ילמדו עוד, איש את ריעהו ואיש את אחיו" (ירמיהו לא, לג), ונאמר "והסירותי את לב האבן, מבשרכם" (יחזקאל לו, כו). מפני שאותו המלך שיעמוד מזרע דויד בעל חכמה יהיה יתר משלמה, **ונביא גדול הוא קרוב למשה רבנו**; ולפיכך ילמד כל העם ויורה אותם דרך ה', ויבואו כל הגויים לשומעו, שנאמר "והיה באחרית הימים, נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים" (ישעיהו ב, ב).³⁹

2. יש לציין שגם חכמתו הגדולה של המשיח שעליה כתב הרמב"ם בהלכות תשובה ("יתר משלמה") נעלמה לחלוטין בהלכות משיח. הרמב"ם הסתפק שם בהגדרה צנועה הרבה יותר - "הוגה בתורה" המלמדת על נאמנות ודבקות בתורה, אבל לא בהכרח על חכמה יתרה. חוקרי הרמב"ם האמורים מסבירים שבאיגרת תימן הרמב"ם מפליג במעלותיו של המשיח רק לצורך שעה, אך אין מתמודדים עם השאלה מדוע גם בהלכות תשובה הוא מפליג במעלותיו, ואילו בהלכות משיח הוא מתעלם ממעלות אלה?⁴⁰

3. לדעתי, גם בעניין האותות והמופתים הסתירה אינה רק בין איגרת תימן לבין הלכות משיח אלא גם בין פירוש המשנה לבין הלכות משיח. בפירוש המשנה בהקדמה לפרק חלק כתב הרמב"ם על המשיח: "**ונפלאות יראו על ידו**".⁴¹ בפשטות נראה שהכוונה לנפלאות החורגות מגבולות הטבע.⁴²

4. בנוסף לכך, יש לשים לב כי באיגרת תימן כשהרמב"ם מתאר את גדולתו של המשיח הוא מצטט את הפסוק: "בני אתה אני היום ילדתיך" (תהילים ב, ז) ומוסיף

39 הלכות תשובה ט, ב. (ההדגשה שלי). יש גורסים: "ונביא גדול הוא ממש רבנו". בכל אופן הכוונה אחת היא. ראה מ"ע פרידמן, שם, עמ' 123 והערה 160.

40 דב שוורץ, שם, עמ' 87 הערה 95 כתב: "נדמה שדווקא בהלכות מלכים הביע הרמב"ם את דעתו האוטנטית" מכאן שלפי דבריו בהלכות תשובה אין הרמב"ם מביע את דעתו האוטנטית והדברים צריכים תלמוד. מדוע?

41 **הקדמות הרמב"ם למשנה**, מהדורת "שילת, הוצאת שילת-מעלה אדומים, ירושלים תשנ"ו, עמ' קלח.

42 כך סובר גם מ"ע פרידמן, שם, עמ' 122.

"להודיענו עלוי מדרגתו, שהיא מעל כל בני האדם".⁴³ את הפסוק הזה מצטט הרמב"ם גם בהקדמה לפרק חלק,⁴⁴ אך הוא נעדר לחלוטין מהלכות משיח. נמצא אפוא שחלק מן הסתירות בין איגרת תימן לבין הלכות משיח מופיעות גם בפירוש המשנה וגם במשנה תורה, ואין להסתפק בהסבר שאיגרת תימן נכתבה לצורך שעה. לפני שניגש לפתרון כולל של הסתירות נציג כמה פתרונות נוספים.

יעקב ספיר

ההתייחסות מוקדמת לסתירה בעניין האותות והמופתים באה ממקור בלתי צפוי - "איגרת תימן השנית" שכתב רבי יעקב ספיר נגד משיח השקר בתימן, יהודה בר שלום, המכונה מרי שכר כחיל.⁴⁵ לאחר שהציג את הסתירה בין הלכות מלכים לבין איגרת תימן כתב ר"י ספיר:

ואולם כשנעיין היטב בדבריו הקדושים האלה שמדקדק לאמר: והאותות והמופתים שיראו על ידו כן הן הראיות כו; וכן מ"ש עוד "אלא יבהלו מן המופתים שיראו, על ידו" ולא אמר שהמשיח בעצמו יראה אותות ונפלאות, כי ר"ל שעל ידו כדי שיאמינו גם מלשונו הזהב המזוקק בפי' המשנה לפ' חלק וז"ל "אמנם ימות המשיח הוא זמן שתשוב המלכות לישראל ויחזרו לאת ישראל ויהיה אותו המלך גדול מאד ובית מלכותו בציון כו' יעבדוהו כל הארצות לצדקו הגדול ולנפלאות שיהא על ידו וכל מי שיקום עליו יאבדהו הי' וימסור אותו בידו כו'" אבל זאת ודאי שבזמן ההוא יהיה בהכרח אותות ומופתים גדולים ונפלאים אשר לא נבראו ונראו בכל הארץ ובכל הגוים כאשר נבאו כל הנביאים וכ"ש מיכה (ז, ט"ו) כימי צאתן מאת מצרים אראנו נפלאות. רייל כמו שביציאת מצרים היה נפלאות כן יהיה באחרית הימים בגאולה האחרונה אבל ערך הנסים ודאי יהיו יותר נפלאים ונוראים בערך הגלות והשעבוד ואורך הזמן, וכי אז לא היה רק גאולה מאומה אחת ולעתיד מכל האומות והלשונות וכמ"ש ירמיה (ט, י"ז): ולא יאמר עוד חי ה' אשר העלה אה בני ישראל מארץ מצרים כי אם חי ה' אשר העלה אה בני ישראל מארץ צפון(היא גלות אדום אשר בה רוב היהודים). ומכל הארצות אשר הדיחם שמה. וכן אמו יואל (ג, ג): ונתתי מופתים בשמים ובארץ דם ואש ותמרות עשן... ולא יהיה מי שיסתפק בהם כלל כי מעשי ה' המה ולכן אמר ונתתי אני ה' מופתים בשמים ובארץ... אבל המשיח לא יצטרך לעשות אות ומופת...

43 איגרות הרמב"ם, עמ' קנה.

44 הקדמות הרמב"ם למשנה, עמ' קלט.

45 על רבי יעקב ספיר ראה ב"צ ערקי קלורמן, יהודי תימן: היסטוריה, חברה, תרבות, כרך ב', הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, רעננה 2008, עמ' 403-404 י"י ריבלין, מאזנים, כרך 11, 1940, עמ' 74-81, 385-399. איגרת תימן השנית נדפסה בוילנה תרל"ג. האיגרת מובאת בשלמותה בנספח לספר יהודי תימן הנ"ל. על שכר כחיל ואגרת תימן השנית ראה א' יערי "שכר כחיל, שני משיחי שקר בתימן", בתוך שבות תימן, תל אביב תש"ה. הנ"ל, "תנועות משיחיות בתימן", מחניים פא (תשכ"ג).

לפי ר"י ספיר ודאי שיהיו נסים ונפלאות בגאולה העתידה ועוד גדולים יותר מנסי יציאת מצרים. אלא שלדעת הרמב"ם לא המשיח יחולל את הנסים אלא הקב"ה בעצמו באופן ישיר. כוונת הרמב"ם במילים: "והאותות והמופתים אשר יראו על ידו הן הראיות..." אינה שהמשיח בעצמו יחולל את הנסים, אלא שהקב"ה יבצע אותם עבורו כדי להוכיח את אמתתו. פירושו של ר"י ספיר מצד עצמו נראה דחוק ואינו מתיישב עם פשוטות לשון הרמב"ם. גם מבחינה עניינית קשה לקבל את הרציונל העומד בבסיס פירוש זה. אם האותות והמופתים אמורים להוכיח כי מדובר במשיח אמת ולא במשיח שקר, מדוע נמנע מהמשיח עצמו לחולל אותם כמו משה בשעתו שהופיע בפני עם ישראל? מלבד שהפירוש דחוק לשונית וגם עניינית אין הוא מתמודד אלא עם סתירה אחת בין המקורות. כמו כן, אין הוא מיישב את שאר הסתירות. החיסרון האחרון משותף לכל הפתרונות שנציג בהמשך.

יואל טייטלבוים

רבי יואל טייטלבוים האדמו"ר מסאטמר בספרו "יואל משה" היה ער הן לסתירה בעניין האותות והמופתים והן לסתירה בעניין הנבואה. ר' יואל מיישב קודם את הסתירה בעניין הנבואה ומתוך כך מגיע לתובנה חדשה בעניין הנסים והנפלאות. הנחת היסוד של ר' יואל היא שאי אפשר ליישב את הסתירות בטענה שהרמב"ם בהלכות מלכים חזר בו מדברים שכתב באיגרת תימן. ר' יואל מביא לכך הוכחה מעניינת אם כי, לטענתו, בלתי משכנעת. ר' יואל מוכיח את טענתו מאיגרת הרמב"ם על גזרת הכוכבים. איגרת זו נכתבה בשנת 1195 לערך לאחר כתיבת ספר משנה תורה ואף לאחר כתיבת מורה הנבוכים.⁴⁶ בסוף האיגרת מזכיר הרמב"ם בלא כל הסתייגות את מה שכתב באיגרת תימן "בענין משיח וסמניו וסמני הזמן שיראה בו". על-פי ר' יואל, הרמב"ם מאשר בכך את כל מה שכתב באיגרת תימן ומכאן שאין מקום לטענה שחזר בו.⁴⁷ הוכחה זו קלושה בעיניי שכן הדברים נכתבו רק לענות על סקרנותם של חכמי מונטפלייר ששמעו על כך שהרמב"ם כתב איגרת בנושא המשיח ורצו לדעת עוד פרטים (מה גם שהפרטים שהיו בידם היו שגויים). בשולי האיגרת על גזרת הכוכבים הרמב"ם אינו עורך שום דיון מהותי בעניין זהות המשיח אלא מתייחס רק לעובדות - היכן היה "המשיח", מתי הוא הופיע, כיצד השתלשלו הדברים עד מותו. לאחר הנחה זו ניגש ר' יואל לפתרון הסתירה בעניין הנבואה. לדעתו של ר' יואל, גם לפי הלכות מלכים המשיח צריך להיות נביא ואף נביא גדול. כיצד מוכיח זאת ר' יואל? לדעתו, מהלכה המוכיחה את ההפך. כאמור קודם לכן כתב הרמב"ם שמשיח ייחס את הכוהנים ואת הלוויים ואת עם ישראל לשבטיו "ברוח הקודש שתנוח עליו". אנו טוענים כאמור קודם שהלכה זו מוכיחה שהמשיח אינו נביא, ואילו ר' יואל מוכיח מכאן שהמשיח נביא במדרגה גבוהה. הכיצד?

46 על האיגרת וזמן כתיבתה ראה י' שילת, **איגרות הרמב"ם**, ב, עמ' תער-תנו.

47 **יואל משה**, מאמר שלש שבועות, סימן לא, ברוקלין תש"כ, עמ' סב.

הרמב"ם מצטט בקשר לכך את הפסוק בספר עזרא (ב, סג) "וַיֹּאמֶר הַתְּרַשָּׁתָא לְהֵם אֲשֶׁר לֹא-יֵאכְלוּ מִקֶּדֶשׁ הַקְּדוּשִׁים עַד עֲמֹד פְּהֵן לְאוּרִים וּלְתַמִּים". פסוק זה עוסק בבני כהנים חסרי כתב ייחוס, ולכן נאסר עליהם לאכול מקודשי קודשים עד שהאורים והתומים יבהירו ייחוסם. חז"ל בתלמוד (בבלי סוטה מח, ב) פירשו פסוק זה על ימות המשיח - אז יחזרו האורים והתומים שלא היו בבית שני.⁴⁸ לטענת רבי יואל, מאחר שבבית השני היו נביאים בלא אורים ותומים ולמשיח יהיו אורים ותומים, מכאן נלמד שהוא גדול מהם. ר' יואל מציג מהלכות תשובה הוכחה נוספת ולפיה גם הרמב"ם במשנה תורה סובר שהמשיח נביא גדול. הרמב"ם כתב שם שהמשיח "נביא גדול הוא קרוב ממש רבנו" (כנ"ל). נתייחס להוכחה זו בהמשך כשנציג את דעתו של ר"י קאפח. לאחר שר' יואל הוכיח מבחינתו שגם על-פי הרמב"ם בהלכות מלכים המשיח הוא נביא גדול, הוא מוכיח מתוך כך את דעתו של הרמב"ם בעניין האותות והמופתים. הרמב"ם כתב בהלכות יסודי התורה לגבי נביא: "כשמשלחין אותו, נותנין לו אות ומופת כדי שידעו העם שהאל שילחו באמת".⁴⁹ אם כן, ר' יואל טוען לאחר שהוכחנו שהמשיח צריך להיות נביא הוא ממילא צריך לעשות אותות ומופתים. כיצד ניתן אפוא ליישב את דבריו של הרמב"ם בהלכות מלכים "אל יעלה על דעתך שהמלך המשיח" וכו' (כנ"ל). ר' יואל משיב שיש שני סוגים של אותות ומופתים. יש מופתים המשנים לגמרי את טבעו של העולם. מכאן ואילך הטבע שונה וחוקי מעשה בראשית אינם כבר כפי שהיו. ויש נס נקודתי שבא וחולף, אך העולם נשאר כפי שהוא. רק את הסוג הראשון הרמב"ם שולל מהמשיח ולכן הוא כתב לדוגמה את תחיית המתים, אך ודאי שהמשיח "יהיה איש פלא... שהרבה בנפלאות שיהיו נעשים על ידו". כאמור, קשה לקבל את ההוכחה של ר' יואל בעניין הנבואה, וכמו כן יש לדחות את ההוכחה שלו בעניין האותות והמופתים. הרמב"ם הבהיר בהמשך (בתחילת פרק י' מהלכות יסודי התורה) שדי בניבוי העתיד ואין צורך להוכיח את הנבואה באותות ובמופתים שיש בהם שינוי מנהגו של עולם.

מנחם מנדל שניאורסון

גם האדמו"ר מלובביץ' (רמ"מ להלן) היה ער הן לסתירה בעניין האותות והמופתים והן לסתירה בעניין הנבואה. בעניין האותות והמופתים רמ"מ מחלק בין שני אופנים של ביאת המשיח. חלוקה זו מבוססת על ההבחנה של התלמוד הבבלי (סנהדרין צח, ע"א) בין גאולה במצב של "זכו" לבין גאולה במצב של "לא זכו". כאשר הגאולה מגיעה טרם זמנה ("אחישנה") עקב זכויות עם ישראל משיח יגיע "עם ענני שמיא". כאשר הגאולה תבוא בזמנה ("בעתה") ולא בגלל הזכויות של עם ישראל, משיח יגיע באופן של "עני ורוכב על חמור". רמ"מ לומד מכאן שכשהגאולה תבוא באופן של "זכו" היא תהיה גאולה נסית, ואילו כאשר היא תבוא באופן של "לא זכו" היא תהיה

48 שם, שם, סימן לח עמ' עב.

49 הלכות יסודי התורה ז, ז.

גאולה טבעית. הרמב"ם בהיותו פוסק הלכה מתאר את הגאולה המזערית. בהלכות מלכים הרמב"ם אינו שולל את האפשרות שהמשיח יעשה אותות ומופתים אלא את הצורך וההכרח שמשיח יעשה אותות ומופתים. לעומת זאת, באיגרת תימן שמטרתה לעודד את רוחם של יהודי תימן תיאר הרמב"ם את הגאולה הנסית ואת התגלותו של המשיח באותות ומופתים.⁵⁰ קשה לקבל את תירוצו של רמ"מ שכן קל להתרשם מרוח דבריו של הרמב"ם בהלכות משיח בדבר הסיבה לשלילת נפלאות המשיח. זאת אינה קשורה לגאולה באופן של "זכו" או "לא זכו" אלא בגלל תפיסתו הנטורליסטית. הדברים מפורשים יותר באיגרת תחיית המתים כפי שהצגנו קודם. בעניין נבואתו של מלך המשיח רמ"מ אינו רואה כל סתירה בין הלכות מלכים להלכות תשובה אלא רק דגשים שונים. למלך המשיח ע"פ רמ"מ יש שני תפקידים עיקריים. תפקיד אחד הוא "מלך" הנלחם את מלחמות ה' וכופה את קיום התורה בעם ישראל ואת הצדק והמשפט בעולם כולו. תפקיד שני הוא "נביא" ו"בעל חכמה" המלמד את העם ואת האנושות כולה לדעת את ה'.⁵¹ בשלב הראשון של הגאולה עיקר עניינו של המשיח הוא "מלך" הנלחם כנגד הרשעה ומתקן את העולם. בשלב השני של הגאולה - לאחר שהעולם מתוקן - עיקר עניינו ללמד דעת ה'. בהלכות תשובה עוסק הרמב"ם בתכלית, ולכן הוא מדגיש את תפקידו של המשיח - ללמד את דרך ה' כדי לזכות לחיי העולם הבא. בהלכות מלכים הרמב"ם עוסק בתהליך הגאולה ובאופן פעולתו של המשיח לתיקון עם ישראל והעולם, ולכן הוא מדגיש את מלכותו של המשיח. קשה לקבל את הסברו של רמ"מ שכן כאמור קודם לכן בהלכות מלכים הרמב"ם מגדיר את תנאי המשיח ואינו מזכיר את הנבואה כאחד מהם. כמו כן, דייקנו מדבריו בעניין "רוח הקודש שתנוח עליו" ולפיהם אין המשיח נביא.

יוסף קאפח

הרב יוסף קאפח מתייחס אף הוא לשתי סתירות: הסתירה בעניין האותות והמופתים והסתירה בעניין הנבואה. הרב קאפח כתב שהאותות והמופתים שעליהם כתב הרמב"ם באיגרת תימן הם אותות "שיעשו על ידו מחמת הצורך ולא כדי להוכיח את משיחיותו",⁵² ואילו בהלכות מלכים שולל הרמב"ם את הדעה שהמשיח צריך לעשות אותות ומופתים באופן מיוחד כדי להוכיח את משיחיותו. את תירוצו של הרב קאפח קשה לקבל משתי סיבות: א. מהי הוודאות שהמשיח יעשה אותות ומופתים "מחמת הצורך", ומה אם לא יהיה צורך?

50 רמ"מ שניאורסון, **התנועות**, תשמ"ב, ג, הוצאת ועד הנחות בלה"ק, ניו יורק תש"ס, עמ' 1328-1331. כמו כן רמ"מ סבור שבכל אופן גם לפי הרמב"ם בתקופה השנייה של ימות המשיח יהיו נסים ונפלאות, ראה: י' גוטליב, **שכלתנות בלבוש חסידי - דמותו של הרמב"ם בחסידות חב"ד**, הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן תשס"ט, עמ' 184-185.

51 רמ"מ שניאורסון, **לקוטי שיחות**, לה, הוצאת קה"ת ניו יורק תשנ"ו, עמ' 208-210.

52 **איגרות הרמב"ם**, מהדורת הרב י' קאפח, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב, עמ' נב, הערה 41.

ב. מהלכות מלכים משתמע שמישיח אינו צריך לעשות אותות ומופתים לא כסימן ולא מחמת צורך אלא עולם כמנהגו נוהג.
בעניין הנבואה הרב קאפח סובר שאכן הרמב"ם חזר בו וסטה בהלכות מלכים מן הדעה שהחזיק בה באיגרת תימן ובהלכות תשובה. וכך כתב הרב קאפח:
"על דעה זו שהמישיח יהיה נביא בדרגה גבוהה למעלה מכל הנביאים אבל למטה ממשה, חזר רבנו גם בהלכות תשובה... אך בהלכות מלכים... לא חזר על ענין זה. ואף נראה שאינו תנאי הכרחי, שהרי למד שם מבן כוזיבא שלכל הדעות לא היה נביא..."⁵³

את דבריו של הרב קאפח אני מאמץ כמוצא שלל רב, ולדעתי, הם פתח לתירוץ כל הסתירות כפי שנבאר בהמשך.

יצחק שילת

הרב יצחק שילת כתב שני תירוצים לסתירה בעניין האותות והמופתים. התירוץ הראשון - באיגרת תימן התכוון הרמב"ם לאותות ומופתים במובן של נבואת העתיד. מה שהרמב"ם שולל בהלכות מלכים מכוון לאותות ומופתים שיש בהם שינוי מנהגו של עולם.⁵⁴ קשה לקבל את תירוץ הראשון של הרב שילת. הרמב"ם באיגרת תימן ממשיך לטעון שכל מלכי הארץ "יבהלו מן האותות והנפלאות שיראו על ידו, וידמו". האם הרמב"ם התכוון שמלכי הארץ ייבהלו מנבואות העתיד שיתקיימו?! וכי לא ברור שהכוונה כאן לאותות ומופתים שיש בהם שינוי מנהגו של עולם?!

התירוץ השני - בהלכות מלכים התייחס הרמב"ם לתחילת תהליך המשיחיות - ואילו באיגרת תימן להמשכו. גם את תירוץ השני של שילת קשה לקבל. אין מקום לחלק בהלכות מלכים בין תחילת התהליך המשיחי להמשכו. הרב שילת בהמשך דבריו "מוכיח" את צדקת טענתו ואומר: "ובוודאי שאילו היה בר כוכבא טוען שהוא הוא המשיח, וממילא גם נביא, היה חיוב הלכתי לשאול ממנו אות ומופת". הרב שילת אינו מבחין בחזרתו של הרמב"ם בעניין נבואת המשיח כנ"ל. כמו כן על פי הלכות מלכים, המבחן היחיד של המשיח הוא מבחן התוצאה ולא מבחן של אותות ומופתים, לא בתחילה, לא באמצע ולא בסוף.

ג. התפתחות במחשבת הרמב"ם

לטענתי, אין לגשר בין עמדתו של הרמב"ם באיגרת תימן לבין עמדתו בהלכות מלכים. אני מקבל לחלוטין את דבריו של הרב קאפח שהרמב"ם חזר בו בעניין נבואתו של המשיח ואפילו במשנה תורה. מה שכתב הרמב"ם בספר הראשון, ספר

53 שם, עמ' 1 הערה 26. דברים דומים כתב הרב קאפח בפירושו למשנה תורה, ספר המדע, הוצאת מכון מש"ה, ירושלים תשמ"ד, עמ' תרנ הערה כא.

54 **איגרות הרמב"ם**, מהדורת "שילת, עמ' קנז-קנח.

המדע, אינו משקף את מה שכתב כעבור עשור בסוף הספר האחרון - ספר שופטים. לדעתי, לא רק בעניין הנבואה חזר בו הרמב"ם אלא באופן עמוק יותר לגבי דמות המשיח.⁵⁵ דמות משיח באיגרת תימן ובהלכות מלכים שונות מהותית ועיקרית ולא רק בפרט זה או אחר. כפי שראינו לפני כן הרמב"ם באיגרת תימן מדמה את המשיח למשה. יתר על כן, הרמב"ם הפליג וכתב שם:

ויחדו בדברים לא יחד בהם משה רבנו, מתאר בו: והריחו ביראת ה' וגו',⁵⁶ ואמר: "והיה צדק אזור מתניו והאמונה אזור חלציו".⁵⁷ וקראו יתעלה בששה שמות, והוא אמרו: "כי ילד ילד לנו" וגו',⁵⁸ ולא סר מהאריך בתארו עד שאמר לו יתעלה: "בני אתה, אני היום ילדתיך",⁵⁹ להודיענו עילוי מדרגתו שהיא מעל מדרגת כל בני אדם.⁶⁰

קביעתו המפתיעה של הרמב"ם על מעלתו של המשיח "שהיא מעל מדרגת כל בני אדם" מתבססת כנראה על מדרש תנחומא לפרשת תולדות סימן יד'⁶¹ או על מדרש מקביל. למרות זאת, בעניין הנבואה הקפיד הרמב"ם לכתוב שמעלתו "אחר משה רבנו" וזאת על פי היסוד השביעי מ-יג העיקרים. בכל אופן נמצא שעל פי אגרת תימן, דמותו של המשיח היא מעין דמותו של משה רבנו, כנבואה היא קרובה למשה רבנו ובהכונות אחרות אף למעלה ממשה רבנו.

כבר בחיבורו המוקדם, פירוש המשנה, קבע הרמב"ם כשיטת שמואל שאין בין העולם הזה וכו'. אלא שבצד זה סבר הרמב"ם שהמשיח הוא דמות פלאית, נביא קרוב למשה ובעל מעלות אחרות יותר ממשה כנ"ל. אנו יכולים לעקוב אחר דעתו המוקדמת של הרמב"ם בשלושה מקורות: פירוש המשנה, אגרת תימן והלכות תשובה. בפירוש המשנה בהקדמה לפרק חלק כתב הרמב"ם:

ואמנם ימות המשיח - הרי הוא זמן שתשוב המלכות לישראל, וישובו לארץ ישראל, ואותו המלך העומד, תהיה בירת מלכותו ציון, ויגדל שמו ויתפשט עד אפסי ארץ, באפן יותר גדול ורב ממלכות שלמה, וישלימו עמו האמות, וישמעו לו המדינות לגודל צדקו, ונפלאות יראו על ידו... ולא ישתנה במציאות

55 אני מבקש לפתח כיוון שהתחיל אותו מרדכי עקיבא פרידמן ולא גובש כל צורכו. ראה מ"ע פרידמן, שם, עמ' 123-126.

56 ישעיהו יא, ג.

57 שם פס' ה.

58 שם ט, ה.

59 תהילים ב, ז.

60 **איגרות הרמב"ם**, עמ' קנה (ההדגשה שלי).

61 שיר למעלות אשא עיני אל ההרים וגו' (תהלים קכא). זה שאמר הכתוב: (זכריה ד) מי אתה הר הגדול לפני זרובבל למישור, זה משיח בן דוד. ולמה נקרא שמו הר הגדול? שהוא גדול מן האבות, שנאמר: (ישעיה נב) הנה ישכיל עבדי ירום ונשא וגבה מאד. ירום מאברהם. ונשא מיצחק. וגבה מיעקב. ירום מאברהם. שנאמר: (בראשית יד) הרמותי יד אל ה'. ונשא ממשה, שאמר (במדבר יא) כי תאמר אלי שאהו בחיקך, וגבה כמלאכי השרת, שנאמר: (יחזקאל א) וגבותם מלאות עיניים. כך נאמר: מי אתה הר הגדול, וממי הוא יוצא מזרובבל.

דבר ממה שהוא עתה, זולת שהיה המלכות לישראל, ולשון החכמים "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד..."⁶²

הנה כי כן אנו רואים כי למרות קביעתו של הרמב"ם ש"לא ישתנה במציאות שום דבר מכפי שהוא עתה", הוא כותב ש"נפלאות יראו על ידו" הכי צד? כשהרמב"ם כתב "שלא ישתנה במציאות שום דבר מכפי שהוא עתה" הוא יצא נגד מי שהבין את המאמר "עתידיה ארץ ישראל להוציא גלוסקאות וכלי מילת"⁶³ כפשוטו וכיוצא בדברים האלה. הרמב"ם שלל את דעתם של אלה הסוברים כי בימות המשיח חוקי הטבע ישתנו, בני אדם יחיו לנצח, האדמה תצמיח מאפים ובגדים, אישה תלד בכל יום וכדומה. עם זאת, הרמב"ם לא שלל כי המשיח כדמות פלאית יחולל נסים.⁶⁴ הזכרנו לפני כן כי באיגרת תימן הרמב"ם מציג את המשיח כנביא גדול מכל הנביאים מלבד משה (כך גם בהלכות תשובה) ובחלק ממעלות מסוימות הוא למעלה ממה. גם בהקדמה לפרק חלק הרמב"ם מאדיר את דמותו של המשיח וכותב:

ולא נחשקו ימות המשיח, לא כדי שירבו התבואה והממון... ואמנם התאוו להם הנביאים, והשתוקקו להם הצדיקים, למה שיהיה בהם מן הקבוץ המעולה, וההנהגה הטובה, והחכמה, וצדק המלך, ורב חכמתו, וקרבתו את בוראו, כמו שאמר לו: בני אתה...⁶⁵

הפסוק כאמור "בני אתה..." הוא הפסוק שציטט הרמב"ם באיגרת תימן וכתב:

"להודיענו עליו מדרגתו, שהיא מעל מדרגת כל בני האדם". גם בהלכות תשובה (כפי שכתבנו לפני כן) חזר הרמב"ם וכתב: "שאותו המלך שיעמוד מזרע דוד בעל חכמה יהיה יתר משלמה, ונביא גדול הוא קרוב ממה רבנו". ההשוואה בין משה "הגואל הראשון" לבין המשיח "הגואל האחרון" מפורשת במדרש קהלת רבה (א, ט):

רבי ברכיה אמר בשם ר' יצחק, כגואל ראשון כך גואל אחרון. מה גואל ראשון נאמר בו (שמות ד, כ) "ויקח משה את אשתו ואת בניו וירכיבם על החמור, כך גואל אחרון, שנאמר (זכריה ט, ט): "עני ולכב על חמור". מה גואל הראשון הוריד את המן, שנאמר (שמות טז, ד): הנני ממטיר לכם לחם מן השמים", אף גואל אחרון יוריד את המן, שנאמר (תהלים עב, טז): "יהי פסת בר בארץ". מה גואל ראשון העלה את הבאר, אף גואל אחרון יעלה את המים, שנאמר (יואל ד, יח): "ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים".

62 **הקדמות הרמב"ם למשנה**, עמ' קלח. (ההדגשה שלי).

63 בבלי, שבת ל, ע"ב.

64 בדומה להבחנה של רבי יואל טייטלבוים כנ"ל, אך בניגוד לשיטתו אנו מקבלים הבחנה זו רק ביחס למשנתו המוקדמת של הרמב"ם.

65 **איגרות הרמב"ם**, עמ' קלט (ההדגשה שלי).

על פי הרמב"ם במשנתו המוקדמת ניתן להסיק כי יש דמיון בין המשיח לבין משה, בין הגאולה העתידה לבין גאולת מצרים. כשם שמשה הוכיח את שליחותו באותות ובמופתים כך גם המשיח, כשם שמשה גאל את ישראל ממצרים באותות ובמופתים כך גם המשיח. עם זאת, כשם שגאולת מצרים לא שינתה את טבע העולם ואת חוקיו למעט נסים שנעשו לשעה, כך הגאולה העתידה לא תשנה את טבע העולם.

ברצוני לטעון שבהלכות מלכים חזר בו הרמב"ם מההשוואה הזאת - אין המשיח מעין דמותו של משה רבנו אלא מעין דמותו של דוד המלך. "הגואל הראשון" משה מתחלף בהלכות מלכים ל"משיח ראשון" והוא דוד. וכך כתב הרמב"ם בהלכות משיח:

אף בפרשת בלעם נאמר, ושם ניבא בשני המשיחים, במשיח הראשון שהוא דוד, שהושיע את ישראל מיד צריהם, ובמשיח האחרון שיעמוד מבניו, שמושיע את ישראל מיד בני עשו. ושם הוא אומר "אראנו ולא עתה" (במדבר כד, יז), זה דוד; "אשורנו ולא קרוב" (שם), זה המלך המשיח. "דרך כוכב מיעקב" (שם), זה דוד; "וקם שבט מיראל" (שם), זה המלך המשיח. "ומחץ פאתי מואב" (שם) זה דוד, וכן הוא אומר "ויך את מואב, וימדדס בחבל" (שמואל ב ח, ב). "וקרקר כל בני שת" (במדבר כד, יז) זה המלך המשיח, שנאמר בו "ומושלו מים עד ים" (זכריה ט, י). "והיה אדום ירשה" (במדבר כד, יח) לדוד, שנאמר "והיה אדום לדוד, לעבדים" (ראה שמואל ב ח, ו). "והיה ירשה שעיר אויביו" (במדבר כד, יח) זה המלך המשיח, שנאמר "ועלו מושיעים בהר ציון, לשפוט את הר עשיו" (עובדיה א, כא).⁶⁶

הרמב"ם מדבר על שני משיחים - משיח ראשון דוד המלך, ומשיח אחרון מלך המשיח מזרע דוד. תמורת הדמיון בין גואל אחרון לגואל ראשון, בין משיח למשה, מציג הרמב"ם דמיון אחר - משיח אחרון דומה למשיח ראשון כלומר לדוד המלך. מה גרם לרמב"ם לשנות את דעתו בעניין דמותו של המשיח? נראה שהתשובה טמונה ביחסו של רבי עקיבה לבר כוכבא על פי התלמוד הירושלמי (תענית פרק ד הלכה ה):

"תני ר' שמעון בן יוחי עקיבה ר' היה דורש (במדבר כד) דרך כוכב מיעקב דרך כוזבא מיעקב. ר' עקיבה כד הוה חמי בר כוזבא הוה אמר דין הוא מלכא משיחא".

תרגום: ר' עקיבה כשהיה רואה את בר כוזבא היה אומר זהו מלך המשיח.

66 הלכות מלכים יא, א.

בעקבות התלמוד הירושלמי כתב הרמב"ם בהלכות משיח את ההוכחה שאין משיח צריך לעשות ומופתים.⁶⁷ הירושלמי עצמו מציג אמנם גם דעות אחרות, אך דרכו של הרמב"ם היא לאמץ דעת יחיד ולהציגה כדעת חכמים כפי שהציג הרמב"ם את דברי שמואל - "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד".⁶⁸ ראב"ד משיג על פסיקתו של הרמב"ם בעקבות המסופר בתלמוד הבבלי (סנהדרין צג, ב):

"בר כוזיבא מלך תרתין שנין ופלגא אמר להו לרבנן אנא משיח אמרו ליה במשיח כתיב דמורח ודאין נחזי אנן אי מורח ודאין כיון דחזוהו דלא מורח ודאין קטלוהו".

תרגום: בר כוזיבא מלך שנתיים וחצי. אמר להם לחכמים: אני משיח. אמרו לו: במשיח נאמר שהוא מריח ודן. נראה אנחנו אם מריח הוא ודן. מכיוון שראוהו שאינו מריח ודן - הרגוהו.

על פי התלמוד הבבלי, המשיח הוא איש פלאי הדין לא על פי מראה עיניו אלא על פי הריח, הדבר נסמך על הפסוק מישעיהו (יא, ג): "וְהָרִיחַוּ בְּיָרֵאֵת ה' וְלֹא-לְמַרְאֵהוּ עֵינָיו יִשְׁפּוּט וְלֹא-לְמַשְׁמַע אָזְנוֹ יוֹכִיחַ".

רבי יוסף קארו בחיבורו "כסף משנה" האיר את עינינו והסביר את המחלוקת בין הרמב"ם לבין הראב"ד. קארו ציין שישנם מקורות סותרים בדבר מיתתו בר כוכבא. בניגוד למסורת הבבלי ולפיה דנו חכמים את בר כוכבא למוות, על פי מדרש איכה (ב, יד) והתלמוד הירושלמי (תענית פרק ד, הלכה ה) אומות העולם הרגו את בר כוכבא. קארו טוען שהרמב"ם העדיף להסתמך על המדרש לספר איכה הואיל והוא תואם את שיטתו בעניין ימות המשיח, ואלה דבריו:

"דברי הראב"ד אמת והכי איתא בפרק חלק (דף צ"ג): אבל באיכה רבתי בפסוק בלע ה' ולא חמל אומר שנהרג על ידי א"ה וסובר רבינו דהא דאמרו פרק חלק אתיא דלא כשמואל דאמר אין בין העוה"ז לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות ורבינו סובר כשמואל וכמבואר בפרק שאחר זה ולכן כתב סברת המדרש..."⁶⁹

לפי רבי יוסף קארו, המחלוקת בין התלמוד הבבלי לבין מדרש איכה והתלמוד הירושלמי ביחס לבר כוכבא היא מחלוקת מהותית הקשורה לאופיים של ימות המשיח. המסופר בתלמוד הבבלי בעניין בר כוכבא תואם את דעתם של החכמים

67 כבר עמד על כך א' אופנהיימר שכתב: "ברור שהרמב"ם מבקש לנצל את פרשת בר כוכבא לעיצוב משנתו הוא ביחס לדמות המשיח" ("משיחיותו של בר כוכבא", **משיחיות ואסכטולוגיה** (עורך: צ' ברוס), הוצאת זלמן שזר ירושלים תשמ"ד עמ' 161) אלא שלא שת לבו שהדברים נכונים רק לגבי משנתו המאוחרת של הרמב"ם ואין הם נכונים לגבי משנתו המוקדמת!

68 אף שדברי שמואל הם בבחינת דעת מיעוט הרמב"ם (הלכות מלכים יב, ב) לא נמנע מלהציג אותם כ"אמרו חכמים".

69 אמנם ר"י קארו מזכיר רק את מדרש איכה, אך מובן שאין להתעלם מהמקור המקביל בתלמוד הירושלמי.

הסוברים שבימות המשיח יהיו נסים ונפלאות. לעומת זאת, המסופר במדרש איכה מתאים לדעת שמואל הסובר ש"אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד". מכיוון שהרמב"ם צידד בדעתו של שמואל בדבר אופי ימות המשיח, הוא העדיף את המסורת של מדרש איכה והתלמוד הירושלמי על פני המסורת הבבליית במסכת סנהדרין.⁷⁰ דבריו של קארו המנתח דעתו של הרמב"ם נכונים בהחלט, אך משקפים כאמור את דעתו המאוחרת של הרמב"ם. הכרתו של רבי עקיבא בבר כוכבא כמשיח גרמה לרמב"ם לחשוב מחדש על דמותו של המשיח. הרי בר כוכבא אינו מתקרב בכלל לדמות מעין משה רבנו ואף לא לנביא. כמו כן, בר כוכבא גם לא היה אחד מחכמי דורו. אם נדון את בר כוכבא לכף זכות ניתן לומר שהיה מנהיג, מצביא הרוצה לשחרר את עם ישראל ממלכות הרומאים, להקים ממלכה יהודית שתנהג בדרך התורה ולבנות את בית המקדש השלישי. דמותו הארצית של בר כוכבא משתלבת היטב עם שיטתו של שמואל ש"אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד". אם כן, צדק ה"כסף משנה" ביחס למשנתו המאוחרת של הרמב"ם. שתי המסורות הירושלמיות זאת המציגה את רבי עקיבא המכיר במשיחיותו של בר כוכבא וזאת המציגה את סופו של כוכבא כמי שהרגוהו אומות העולם משתלבות זו בזו וסותרות את השיטה הבבליית.⁷¹ מדוע אפוא בחר הרמב"ם במשנתו המוקדמת להציג את דמותו של המשיח על פי השיטה הבבליית? נראה שחזרתו של הרמב"ם בעניין דמותו של המשיח משתלבת היטב עם חזרות אחרות הקשורות לסתירות בין התלמוד הבבלי לבין התלמוד הירושלמי. כבר הוכח כי ככל שהרמב"ם התבגר יותר הוא הרבה להשתמש בתלמוד הירושלמי כמקור לפסיקה.⁷² במשנתו המאוחרת אף העדיף לפעמים את השיטה הירושלמית על פני הבבליית. הרמב"ם בצעירותו צעד בעקבות שיטת גאוני בבל הממעטים להסתמך על התלמוד הירושלמי כמקור לפסיקה. ברבות השנים נעשה הרמב"ם עצמאי יותר בפסיקותיו. נראה שגם בענייניו הרמב"ם במשנתו המוקדמת היה נאמן למסורת הבבליית בדבר דמות המשיח. עם זאת, הוא אימץ את שיטת שמואל ולפיה "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד" כפי שהובהר קודם. לאחר מכן הרשה הרמב"ם לעצמו לאמץ את המסורת הירושלמית המתאימה יותר להשקפת עולמו ומסלקת כל מִמד נסי ופלאי מהגאולה ומהגואל. אם בענייני הלכה מובהקים הרשה הרמב"ם לעצמו לעתים לנטות מדעת הבבלי, כל שכן בעניינים שביסודם לאמונות ודעות.⁷³

70 ראה גם א' רביצקי, שם, עמוד 93; י' שילת, **הקדמות הרמב"ם למשנה**, עמ' קעז הערה 23.

71 יש מקום להסתפק האם ניתן לזהות את החזרה של הרמב"ם כבר בהלכות תענית ג, ה שם כתב על בר כוכבא: "ונפל ביד הרומיים" או לפי כתבי יד תימן: "ונפל ביד גוים".

72 ראה: א' אדלר, "יחסו של הרמב"ם לתלמוד הירושלמי", **ספר זכרון לרב יוסף קאפח** (עורכים ז' עמר וח' סרי), הוצאת לשכת הקמפוס אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשס"א עמ' 202–235. בהרחבה ראה הנ"ל, **העקרונות השיטתיים כיסוד לחזרותיו של הרמב"ם (מפירוש המשנה למשנה תורה)**, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן תשמ"ז. מובן שמחקרו של אדלר כולל הפניות רבות לספרות המחקר.

73 ראה פירוש המשניות לרמב"ם סוטה ג, ה; סנהדרין י, ג, בענייני אמונות ודעות אין פוסקים הלכה כפלוני.

לסיכום

משנתו המוקדמת של הרמב"ם בדבר דמות המשיח נסמכת על מדרשים ובעיקר על המסורת הבבליה המתייחסת למשיח כאיש פלאי. המשיח דומה למשה רבנו כגואל ראשון כך גואל אחרון. הרמב"ם אימץ את המסורת הזאת ושילב בה את שיטת שמואל ולפיה "אין בין העולם הזה לימות המשיח אלא שעבוד מלכויות בלבד". אף שגם בימות המשיח "עולם כמנהגו נוהג" אין הדבר סותר את העובדה שהמשיח עצמו יחולל פלאים. העולם לא ישתנה מלבד נסים לשעה שיחולל המשיח. גם בגאולה הראשונה, יציאת מצרים, העולם לא השתנה למרות הנסים שעשה משה. במשנתו המאוחרת העדיף הרמב"ם להסתמך על המסורת הירושלמית ולהציג את המשיח כמנהיג דתי, פוליטי, צבאי הדומה לדוד המלך ולבר כוכבא הפועלים בדרך הטבע. השיטה הזאת מקצינה את המשיחיות הטבעית המנוגדת לאפוקליפטית ומתאימה יותר לגישתו השכלתנית של הרמב"ם.

H e m d a ' a t

Editors

Dr. Esther Azulay
Dr. Yeshaya Ben-Pazi

HEMDAT HADAROM

P.O.B. 412, Netivot 80200, Tel. 08-9937666, Fax. 08-9945532
ISSN 0793-3994